

Fornleifarannsókn á garðlögum í landi Þverár í Öxarfirði.

Ragnar Edvardsson og Elín Ósk Hreiðarsdóttir

**Fornleifastofnun Íslands
FS209-03081
Reykjavík 2003**

Fornleifastofnun Íslands
Bárugötu 3
101 Reykjavík
Sími: 5511033
Fax: 5511047
Netfang: fsi@instarch.is

1 Inngangur	3
2. Skrá yfir fornleifar	3
3. Fornleifarannsókn	7
4. Niðurstöður	10
5. Kort og teikningar	11
6. Viðbætur.	20
7. Heimildaskrá	24

1 Inngangur

Hér birtist skýrsla yfir fornleifarannsókn sem fór fram vorið 2003 í landi Þverár í Kelduhverfi. Fornleifarannsóknin var gerð af Fornleifastofnun Íslands að beiðni Vegagerðar Norðurlands. Rannsóknin fól í sér könnun á ákveðnu svæði í landi Þverár þar sem að Vegagerðin áætlaði að nota það svæði til malarnáms.

Námusvæðið, sem hefur verið auðkennt sem náma B, er í hjalla svokallaðrar Dalsbrekku í 21 – 31 m hæð yfir sjó. Nyrstu mörk námunnar er um 20 m frá vegslóða sem liggur að sumarbústaðalandi í Þverárdal, syðstu mörk eru u.þ.b. 40 m frá eyðibýlinu Þverárborg og vestari mörk u.þ.b. 60 m frá þjóðveginum.

Minjavörður Norðurlands eystra hafði áður kannað svæðið og fundið nokkrar minjar sem voru í hættu vegna framkvæmdarinnar. Minjavörður óskaði þess að þessar minjar yrðu mældar upp, skráðar og að freistað yrði þess að reyna að aldursgreina minjarnar með því að grafa könnunarskurði á völdum stöðum. Vonast var til með þessu að hægt væri að finna gjóskulög frá sögulegum tíma sem gætu gefið góða hugmynd um aldur minjanna.

Minjarnar sem um ræðir eru 4 garðlög og rústaþyrping norðan við bæinn Þverá. Samkvæmt framkvæmdaráætlun vegagerðarinnar hverfur stór hluti tveggja garðlaga í malarnámið en hinir garðarnir og rústaþyrpingin er utan framkvæmdasvæðisins. Við rannsóknina vorið 2003 voru fimm skurðir grafnir í gegnum túngarðana tvo og einfremur voru þeir mældir upp og staðsettir með gps staðsetningartækjum. Að auki voru aðrar rústir mældar upp, ljósmyndaðar og staðsettar.

Í þessari skýrslu eru birtar niðurstöður rannsóknarinnar en að auki er svæðisskráning fyrir fornminjar í landi jarðarinnar Þverár látin fylgja með.

Ragnar Edvardsson fornleifafræðingur sá um rannsóknina fyrir hönd Fornleifastofnunar Íslands. Að rannsókninni komu Elín Ósk Hreiðarsdóttir, sem sá um svæðisskráningu jarðarinnar og Magnús Sigurgeirsson sem sá um greiningu gjóskulaga.

2. Skrá yfir fornleifar

Við skráningu fornminja í landi Þverár var notast við skráningarkerfi Fornleifastofnunar Íslands. Skráningarkerfi þetta hefur verið í notkun frá 1995 og er í stöðugri þróun.

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og eru jarðir tölusettar eins og þar. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er með hvaða jörð ákveðnir minjastaðir eru taldir. Hverri fornleif er gefið númer sem hengt er við sýslutákn og jarðanúmer (dæmi: SB-051:001). Fornleifaskráin hefst á yfirliti yfir stærð jarðarinnar eins og hún er í jarðatali Johnsens og Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá 1706. Síðan er getið um elstu heimildir um jörðina og loks stærð túna eins og hún er á túnakortum frá 1918.

Í skránni eru minjunum gefin númer og er venjan að bæjarstæðinu sé gefið fyrsta númerið. Minjarnar eru flokkaðar eftir tegund og hlutverki. Þar sem er getið er um heimild er átt við að eingöngu hafi fundist heimild um staðinn en enn sem komið hafa minjar í landi Þverár ekki verið skráðar á vettvangi.

SP-051 Þverá

20 hdr. 1712 en 1805 og í JJ (1847) 12 hdr. Bændaeign 1712. Hjáleiga skv. JÁM er Þverárborg (í eyði 1712) og eyðibýli eru Syðraskeið og Ytraskeið. JÁM XI, 318-319. 1918: 4 ha, 215 m² sléttað. Garðar 288 m². "Túninu spillir snjóvatn, sem jetur úr rótina, og er nokkuð úr því þar fyrir gengið, sem ekki verður unnið. Engjar öngvar. Úthagar eru bjarglegir." JÁM XI, 319. Í Lýsingu Þingeyjarsýslu er landi Þverár lýst á eftirfarandi hátt (bls. 94-95): "Land er bæði gott og mikið. Það nær alla leið austur í grófi, en einni á jörðin landsspildu niðri í Sandi neðan Brunnár, enda er þessi jörð talin ein af mestu og beztu suaðjörðum sveitarinnar. Vatnsvegur var bæði langur og erfiður ofan í Þverá,..."

SP-051: 001 Þverá bæjarhóll bústaður

"Bærinn stendur sunnanvert við á þá, sem hann dregur nafn af og heitir Þverá." segir í örnefnaskrá. "Gamli bærinn stóð u.þ.b. 20 metra beint austur af íbúðarhúsinu, sem nú er. Þar er nú vatnsgeymir." segir í athugasemdum við örnefnaskrá

Heimildir: Túnakort 1918, Ö-Þverá_AG og Ö-Þveráath, 1

SP-051: 002 bæjarhóll bústaður

Á túnakort frá 1918 er merkt tvö bæjarhús.

Heimildir: Túnakort 1918

SP-051: 003 heimild útihús

Heimildir: Túnakort 1918

SP-051: 004 heimild útihús

Heimildir: Túnakort 1918

SP-051: 005 heimild útihús

Heimildir: Túnakort 1918

SP-051: 006 Brunná örnefni vatnsból

"Kemur áin austan frá Þverárhorni og rennur í djúpu gili ofan undir bæ, en breikkar þar og myndar 100-300 m breiða dalskoru, er nær ofan að Brunná, er rennur frá suðri til norðurs í gegnum Þverárland." segir í örnefnaskrá.

Heimildir: Ö-Þverá-BK, 1

SP-051: 007 Borg/Þverárborg heimild býli

"Þverár borg, hjáleiga fyrir utan sjálfa ána, hefur í eyði legið næstu 40 ár. Byggíngakosti vita nálægir ekki að undirrjetta. Ekki má hjer aftur byggja, því að túnstæði er mest alt uppblásið í melholt." segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. "Norðan við ána [Þverá], gegnt bænum, er eyðibýlið Borg, er var hjáleiga til forna. Þar sést enn fyrir húsatóftum og túngarði." segir í örnefnaskrá Bendikts Kristjánssonar. Í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman er sama stað lýst á eftirfarandi hátt: "Gegnt bænum, norðan Þverár, á dalbarminum, er eyðibýlið Borg. Þar eru glöggar tættur. Þetta er í eyði 1712, en mun hafa verið lengi í byggð."

Heimildir: JÁM XI, 319, Ö-Þverá-BK, 1 og Ö-Þverá-AG, 1.

SP-051: 008 Stekkjarbakki heimild stekkur

"Þar vestan við [þ.e. vestan við Hornbrekku] heitir Stekkjarbakki. Þar var ám stíað á vorin, og þar var fært frá fram yfir síðustu aldamót, er fráfarur lögðust niður." segir í örnefnaskrá

Heimildir: Ö-Þverá-BK, 1

SP-051: 009 Þröngagata heimild leið

"Nokkru norðar [en Stekkjarflöt] með Brunnánni heitir Þröngagata." segir í örnefnaskrá Benedikts Kristjánssonar. Í athugasemdum við örnefnaskrá segir ennfremur: Hún

(Þröngagata?) er vestan Stekkjarbakka og liggur meðfram Brunná norður frá Þverá. ""Þar eru víðáttu-miklar gráviðiflesjur og skógræktarkjarr." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar.

Heimildir: Ö-Þverá-BK, 1, Ö-Þverá ath, 1 og Ö-Þverá-BK, 1

SP-051:010 Ytri-Skeið heimild býli

"Sydra Skeid og Ytraskeid kallast tvennar girðingar eður eyðiból utarlega í landinu, og er allskamt á milli þeirra, og er á báðum þeim byggíngamerki rústa og girðinga. Ekki má þessi eyðiból aftur byggja, því þaug eru viði vaxin og í graslays móaholt upp blásin." segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. "Austur af Bárðarfelli eru tvö eyðibýli, Ytri- og Syðri-Skeið [011]. Þar sést enn fyrir löngum vallargörðum og miklum húsatóftum." segir í örnefnaskrá Benedikts Kristjánssonar. Í örnefnaskrá Ara Gíslasonar segir um sama stað: "Þar norðar og vestar [þ.e. norðar og vestan við Borg 009] voru með skömmu millibili tvö eyðibýli, Syðra-Skeið og Ytra-Skeið. Þar er þjóðvegurinn nú á austurbakka Brunnár. ""Þar er nú þéttur skógur" segir ennfremur í örnefnaskrá

Heimildir: JÁM XI, 319, Ö-Þverá-BK, 1-2 og Ö-Þverá-AG, 1

SP-051:011 Syðra-Skeið heimild býli

"Sydra Skeid og Ytraskeid kallast tvennar girðingar eður eyðiból utarlega í landinu, og er allskamt á milli þeirra, og er á báðum þeim byggíngamerki rústa og girðinga. Ekki má þessi eyðiból aftur byggja, því þaug eru viði vaxin og í graslays móaholt upp blásin." segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. "Austur af Bárðarfelli eru tvö eyðibýli, Ytri-[010] og Syðri-Skeið. Þar sést enn fyrir löngum vallargörðum og miklum húsatóftum." segir í örnefnaskrá. Í örnefnaskrá Ara Gíslasonar segir um sama stað: "Þar norðar og vestar [þ.e. norðar og vestan við Borg 009] voru með skömmu millibili tvö eyðibýli, Syðra-Skeið og Ytra-Skeið. Þar er þjóðvegurinn nú á austurbakka Brunnár. ""Þar er nú þéttur skógur" segir ennfremur í örnefnaskrá.

Heimildir: JÁM XI, 319, Ö-Þverá-BK, 1-2 og Ö-Þverá-AG, 1

SP-051:012 Selhæð örnefni sel

Sunnan við Djúpadal er skógi vaxinn hæðarhryggur, sem heitir Selás, og sunnan undir ásnum er Selmýri, sem liggur meðfram ánni." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar. "Syðst í Djúpadalshrygg er nokkuð slétt brekkulaut, nefnd Finnungar, og niður af þeim Sellaut, sem liggur niður á Selmýri, sem liggur meðfram ánni. Norðan Selmýrar er Selhæð, skógi vaxinn hæðarhryggur, og norðan hennar er Djúpidalur, rennislétt engi, og var þar fyrrum slegið annað hvert ár." segir í athugasemdum við örnefnaskrár.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 3 og Ö-Þverá ath, 2

SP-051:013 Kofalaut heimild geitakofi

"Kofalaut er austur af Borgarholti, en svo nefnist holtið austur af eyðibýlinu Borg. Önnur laut var niður af túni eyðibýlisins að vestan. Hún heitir Borgarlaut. Geitakofi stóð áður sunnan og neðan við Kofalaut í viki við Þverá. Þar sem kofinn var, er nú komin rafstöð, og nær Kofalautin niður að rafstöðvarlóninu." segir í athugasemdum við örnefnaskrá.

Heimildir: Ö-Þverá ath, 2

SP-051:014 Húsavík örnefni óþekkt

"Neðarlega í Þverárdal að sunnan er lítið vik, sem gengur suður holtið. Það heitir Húsavík" segir í athugasemdum við örnefnaskrá.

Heimildir: Ö-Þverá ath, 2

SP-051:015 Tung(u)ásgerði heimild býli

"Í Brennu, uppi undir Tunguás, er eyðibýlið Tung(u)ásgerði." segir í athugasemdnum við örnefnaskrá.

Heimildir: Ö-Þverá ath, 2

SP-051: 016 *Vörðuhóll* heimild landamerki
"Í henni [Fögruhlíð] er Merkjaskurður, sjálfgert jarðfall á merkjum. Þar austur af er svo hár hóll, Vörðuhóll, og á háhólnum er varða. Þar eru merki móti Klifshaga og Sandhagafells." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman. "Sunnan Syðri-Þverdalshryggjar er Efri-Heiðarlaut. Hún nær upp með Vörðuhól að norðan." segir í athugasemdnum við örnefnaskrá.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 4 og Ö-Þverá ath, 2

SP-051: 017 heimild varða
Í athugasemdnum við örnefnaskrá segir: "Landamerkjavarða er ekki örnefni" en ekki er gefin frekari lýsing á hvar á landamerkjum varðan var.

Heimildir: Ö-Þverá ath, 2

SP-051: 018 þjóðsaga legstaður
"Þar norður [norður af 009 Þröngugötum] er sléttur flötur, sem heitir Bárðarfall; þar á að hafa verið dysjaður bóndinn á Ytra-Skeiði, sem hafði fallið." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 1

SP-051: 019 *Geitnabani* heimild kolagröf
"Skógur til kolgjörðar og eldiviðar bjarglegur, feyskist mjög" segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. "Austan við Tóholtslaut, sem fyrr var getið, er Ytridalshæð, og norður undir hæðinni er Ytridalur, og brekkan í dalnum heitir Ytridalskinn. Þarna á þessum slóðum seltu til bana í kolagröf þrjár geitur og fjórir kiðlingar." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar. "Karl af Vest-fjörðum bað um beit, en Benedikt vildi ekki selja. En svo, þegar þær voru tapaðar, hét hann á karlinn að láta hann fá eina, ef þær myndust, en þegar þær fundust, var ein lifandi. Síðan heitir þessi gróf Geitnabani." segir enn fremur í örnefnaskrá Ara Gíslasonar.

Heimildir: JÁM XI, 319 og Ö-Þverá-AG, 1

SP-051: 020 *Mýrarsel* heimild sel
Í Sýslu- og sóknarlýsingum segir í umfjöllun um Þverá: "Á bak við Sandfell og Þverárhorn er grjóttugt, þó nokkuð haglendi innan um, allt austur á miðja heiði, en á miðri heiði er gömul selstaða frá Sandfellshaga sem kallað er Mýrarsel". "Austan við Gæsaflóa er svo Kerlingarhryggur, og þar austur af er eftir mjó ræma austur yfir Rauðhólshraun, alla leið í Hraunnef í Mýrarselsbotni." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 3

SP-051: 021 heimild leið
"Þar [við Ytra- og Syðra-Skeið 010 og 011] er þjóðvegurinn nú á austurbakka Brunnár. Þarna hefur verið mikil umferð áður fyrr, áður en Kópasker kom til sögunnar, meðan verzlao var í Raufar-höfn eða Buðlungahöfn" segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 1

SP-051: 022 heimild leið
"Neðst í þeim [Hornbrekkum] eru talsverðar slægjur, og þar neðst í þeim liggur vegurinn austur í Þistil-fjörð." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar

Ath. vel hugsanlegt að þetta sé nýlegur vegur

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 3

SP-051:023 *Hulduklettur* þjóðsaga huldufólksbústaður

"Neðst við Selmýrina [012] er svonefndur Hulduklettur. Þar hefur huldufólkið búið allt fram á okkar daga. Veitti það okkur nágrönnum sínum ýmsa þjónustu við fjár-geymslu, sem var endurgjald fyrir hjálpsemi því til handa. Eitt sinn t.d. fékk það að mjólka Forystugránu, meðan það var mjólkurlaust. Það var ávallt húsfreyja, sem mjólk-aði hana. Eitt sinn var það, í fjarveru húsmóður, að hún hafði bannað að Grána yrði mjólkuð, en stúlkan sú, sem mjólkaði kvíaærnar, brást því boði og mjólkaði Gránu. En daginn eftir, þegar hún flóaði mjólkina, hellti hún á sig og skaðbrenndist. Eitt haust, þegar fé fennti víða, fennti enga skepnu frá Þverá, og svo mætti lengi telja." segir í örnefnaskrá Ara Gíslasonar.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 3-4

SP-051:024 *Sellaut* örnefni sel

"Þar næst [Syðrahvammi] er svo Syðri-Þverdalshryggur og Syðri-Þverdalur, áin grafið þar í sundur. Þetta er eins og framhald af því, sem er norðan ár. Þar fyrir vestan er svo Sellaut,..." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tekur saman. Gæti vel verið það sama og 012 en ekki hægt að vera viss

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 4

SP-051:025 *Djúpamósgerði* heimild býli

"Nyrst í Djúpamó er Djúpamósgerði, gamalt eyðibýli, glöggar tættur." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 4

SP-051:026 *Kvíabrekka* örnefni kvíar

"Þar vestur af [af Geitnalágum] er Lágimór, og norðan við Lágamó er Lindanes við ána og Kvíabrekka, sem liggur norður og suður, austan við túnið á Þverá." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 5

SP-051:027 *Hafranes* örnefni akur

"Upp af Lindarnesi eru Lindavíðrar, og þar suður af bæ, við ána, heitir Hafranes." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman.

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 5

SP-051:028 *Akursel* heimild stekkur

"Yzt við ánaer landamerkjavarða móti Akurseli,..." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman. Ath. líklegt að stekkurinn sé ekki Þverármegin við merki?

Heimildir: Ö-Þverá-AG, 5

SP-051:029 heimild landamerki

"Yzt við ána er landamerkjavarða móti Akursel [028]..." segir í örnefnaskrá sem Ari Gíslason tók saman.

SP-051:030 heimild mógrafir

"Torfrista og stúnga lök og lítt nýtandi." segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns.

Heimildir: JÁM XI, 319

3. Fornleifarannsókn

Bærinn Þverá stendur við samnefnda á, suðaustan megin í Öxarfirði. Elstu heimildir um Þverá eru frá 17. og 18. öld. Í jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var jörðin talin 20

Mynd 1. Garðlag í sniði 1.

austan megin. Á þessu svæði hafði Minjavörður norðurlands eystra skráð rústir, og fjögur garðlög sem hann taldi ástæðu til að rannsakaðar yrðu frekar áður en að til framkvæmda kæmi. (Viðbætur 2)

Við svæðisskráningu minjastaða fyrir jörðina Þverá fundust heimildir fyrir 30 minjastöðum. Af þeim 30 er bara rústir eyðibýlisins Þverárborgar skráð á framkvæmdarsvæðinu. "Norðan við ána [Þverá], gegnt bænum, er eyðibýlið Borg, er var hjáleiga til forna. Þar sést enn fyrir húsatóftum og túngarði." [Ö-Þverár].

Allt bæjarstæði Þverárborgar var mælt upp með Differential Gps stöð og voru mældar upp 7 rústir bygginga og leyfar 4 garðlaga. Allar bygginga rústir og tvö garðlög voru utan framkvæmdarsvæðisins. Tvö garðlög voru innan svæðisins og voru þeir rannsakaðir nánar.

Mynd 2. Garðlag í sniði 2.

hundruð að dýrleika en bæði í jarðabókum frá 1805 og 1847 var hún talin 12 hundruð. Árið 1712 varu taldar þrjár hjáleigur með jörðinni, Þverárborg, Syðraskeið og Ytraskeið, allar í eyði (Á.M. XI).

Rannsóknarsvæðið var norðvestan við bæjarstæði Þverár eða á því svæði þar sem Vegagerðin ætlaði til malarnáms. Svæðið er á lítilli hæð og er það afmarkað af þjóðveginum vestan megin,

afleggjara að sumarbústaðalandi norðan megin og Þverá sunnan og

Grafnir voru 5 könnunarskurðir í garðlögin, 1 og 2 í garðlag B og 3 – 5 í garðlag C. Allir skurðirnir voru 1 metri á breidd og um 3 metrar á lengd. Dýpt þeirra var frá 1 – 1,50 metrar.

Skurður 1. Fyrsti skurðurinn var u.þ.b. 1.50 m á dýpt og var hann grafinn í gegnum garðinn og alveg niður á H3 gjóskulagið sem er *in situ* undir garðinum. Sniðin í þessum skurði sýndu að garðurinn hafði verið hlaðinn úr streng og var hann

Mynd 3. Garðlag í skurði 4.

torfveggnum sást svo landnámsyrpan *in situ*. Öll lögin, fyrir utan landnámssyrpuna, voru greinilega yfir túngarðinum.

Skurður 2. Var u.þ.b. 34 m vestar en númer 1 og var hann svipaður á dýpt og grafinn í gegnum túngarðinn niður á H3 gjóskulagið. Sniðin sýndu svipaða hleðslutækni og í nr. 1.

Mynd 4. Garðlag í skurði 5.

landnámssyrpan *in situ*. Svipaður niðurgröftur sást norðanmegin við garðinn eins og í skurði 1.

Skurður 4. Var rétt austan við þar sem að garðurinn endar efst á hjallanum. Þessi skurður var mjög svipaður og nr. 3 og var túngarðurinn greinilega mjög veðraður og illa farinn af

mjög greinilegur á þessu svæði. Veggurinn hafði verið hlaðinn á þann hátt að strengir höfðu verið lagðir sitthvoru megin og bilið á milli þeirra fyllt með mold og síðan lagðir strengir yfir. Norðan við vegginn sást að grunnur skurður hafði verið grafinn niður í óhreyfða mold. Í öllum sniðum sáust greinileg gjóskulög. Samkvæmt niðurstöðum Magnúsar Sigurgeirssonar var gjóskulagið V-

1717 efst, síðan A lagið frá

1477, næst Hekla 1300 og líklega K-1262. næst yfir garðinum. Neðst undir

Sömu gjóskulög sáust í skurði 2 og voru í skurði 1.

Skurður 3. Var efst á hjallanum rétt austan við þar sem garðurinn endar vestanmegin. Þessi skurður var grunnur u.þ.b. 50 – 80 cm og var torfveggurinn illa veðraður af frosti. Ekki var unnt að greina hvernig hann var hlaðinn en greinilega sást strengjatorf. Í sniðinum voru gjóskulögin V-1717, V-1477, H-1300 og K-1262 sem lágu yfir garðinum. Undir garðinum sást

frosti. Sömu gjóskulög sáust í þessum skurði og í skurði 3. Einnig var hann byggður ofan á landnámssyrpuna *in situ*.

Ljóst var af skurðum 3 og 4 að þeir gáfu ekki hugmynd um hvernig túngarðurinn hafi verið hlaðinn á þessu svæði og einnig var erfiðara að greina gjóskulög en í skurðum 1 og 2. Að tillögu Magnúsar Sigurgeirssonar var ákveðið að færa 5 skurðinn og taka hann mun vestar en ákveðið hafði verið af minjaverði Norðurlands. Skurðurinn var grafinn við vestari enda túngarðsins eða rétt austan við þjóðveginn. Á þessum stað fer túngarðurinn ofan í lægðog var líklegt að hann hefði varðveist betur en á hæðinni fyrir ofan. Að auki taldi Magnús að á þessum stað væri líklegast að finna gjóskulög *in situ*.

Skurður 5. Var 1m á breidd, 3, 30 m á lengd og 1 – 1,20 m á dýpt. Í þessum skurði sást að garðurinn var vel varðveittur og hægt var að greina hvernig hann hafði verið hlaðinn. Garðurinn hafði verið hlaðinn úr strengjatorfi sem lagt hafði verið ofan á hvert annað. Garðurinn sem sást í skurðum 1 og 2, var hlaðinn úr tveim röðum af strengjum og mold á milli en þetta garðlag var eingöngu hlaðið úr einni röð af strengjum. Í sniðinu sáust gjóskulögin, 1717, V1477, H1300 og K-1262 sem lágu yfir túngarðinum. Eins og hafði sést í öllum skurðunum var garðurinn byggður ofan á landnámssyrpuna en beggja vegna hans hafði verið grafnir grunnir skurðir ofan í óhreyfða mold.

4. Niðurstöður

Niðurstöður benda til þess að garðlög B og C séu í raun sami garðurinn sem legið hefur frá Þverá, austast, yfir hjallann og niður að Brunná vestanmegin. Garðurinn er horfinn á 44 metra kafla milli B og C vegna rofs og því er ekki hægt að staðfesta þetta með vissu.

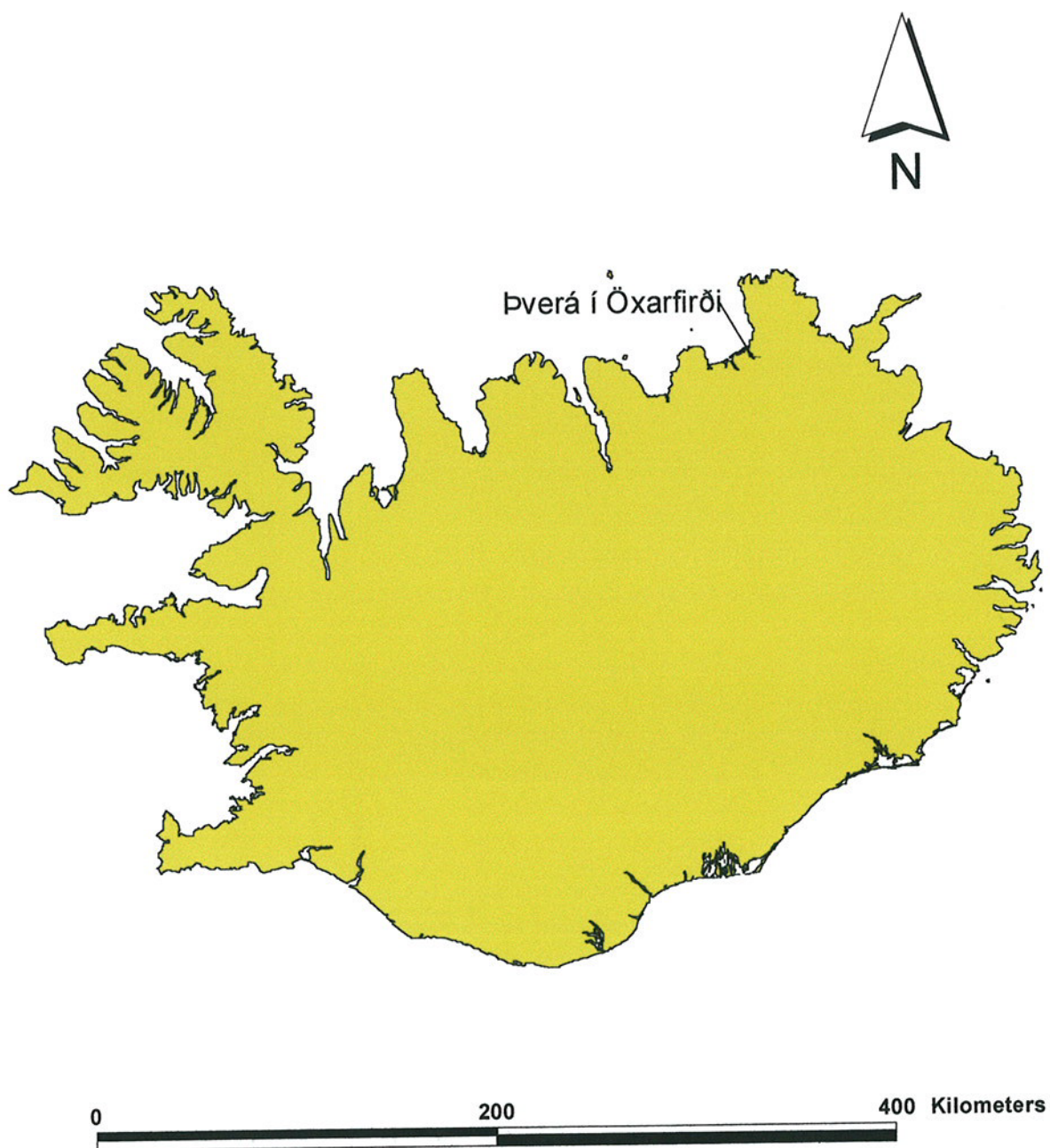
Allt bendir til þess að garðlögin séu hlaðin einhvertíman á tímabilinu 950 – 1262 e.Kr. þar sem að garðarnir eru byggðir rétt fyrir ofan landnámsgjóskuna og að K-1262. sást yfir garðinum. Á milli garðsins og K-1262 var nokkur fokmold.

Garðlögin eru hlaðin úr torfstreng og var tveim aðferðum beitt við bygginguna. Hluti garðsins var hlaðinn úr tveim röðum af strengjum sem lagðar voru niður og mynduðu ytri hluta garðsins síðan var fyllt á milli með jarðvegi. Í lokin var ein röð af strengjum lögð yfir. Annar hluti garðsins var hlaðinn úr einni röð af strengjum sem lagðir höfðu verið hver ofan á annan. Þykkt garðlaganna var svipuð allstaðar frá 1 – 1.20 metrar.

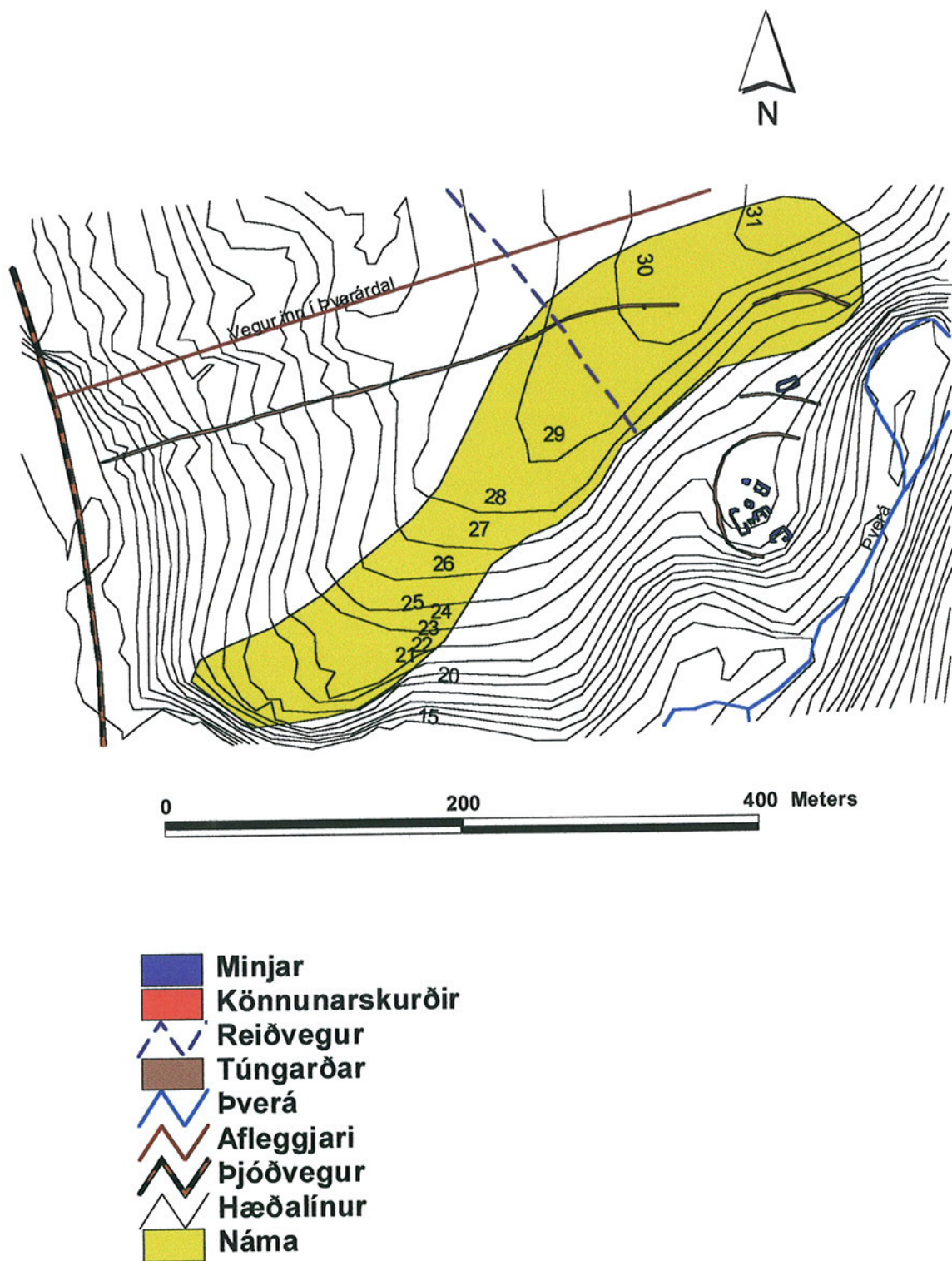
Augljóst var að eingöngu var um eitt byggingarskeið að ræða og engin merki um viðgerðir sáust á garðlögunum. Garðarnir eru vel varðveittir á svæðunum við skurði 1, 2 og 5 þar sem mikil fokmold hafði safnast að þeim. Þetta bendir til þess að á tímabilinu 1000 – 1400 hafi talsverður uppblástur átt sér stað í landi Þverár.

Erfitt er að draga ályktun um hvert hlutverk garðsins hafi verið en ólíklegt er að hann sé leifar túngarðs þar sem hann liggur yfir hjallann og á því svæði er ósennilegt að hafi verið gott túnstæði. Líklegra er að garlögin hafi afmarkað haga, sem var á þessu svæði.

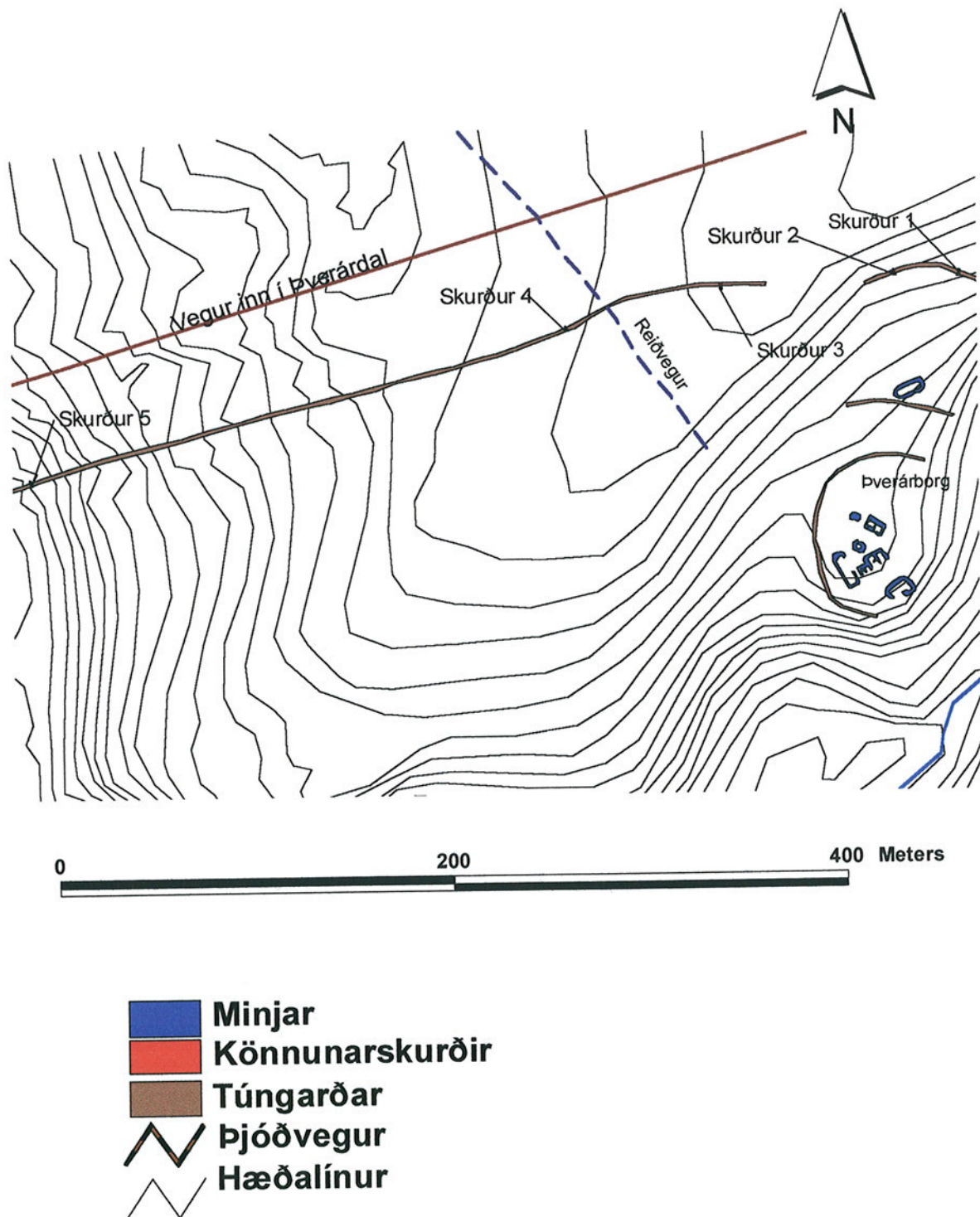
5. Kort og teikningar

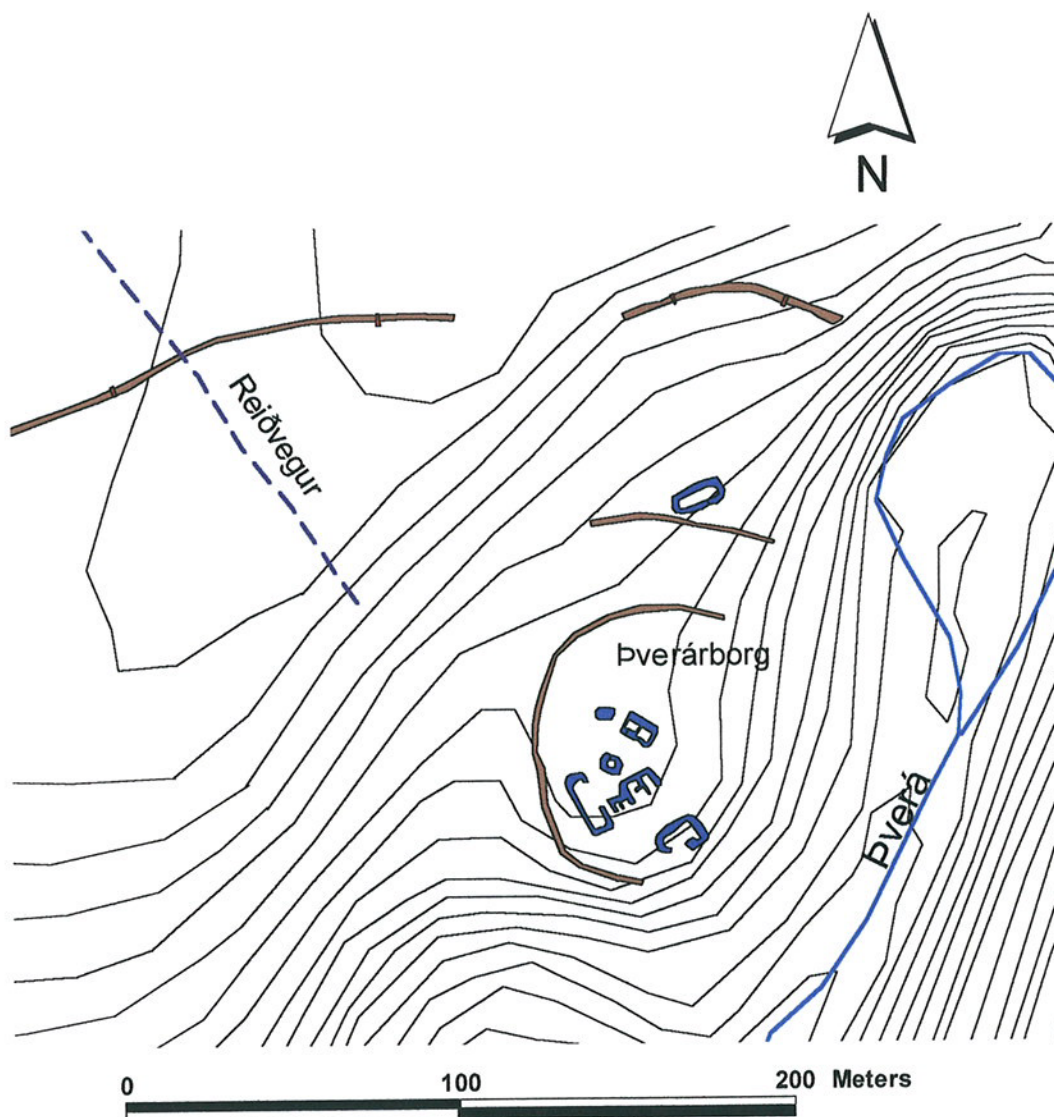
Kort 1. Þverá í Öxarfirði.

Kort 2. Námusvæðið í landi Þverár.

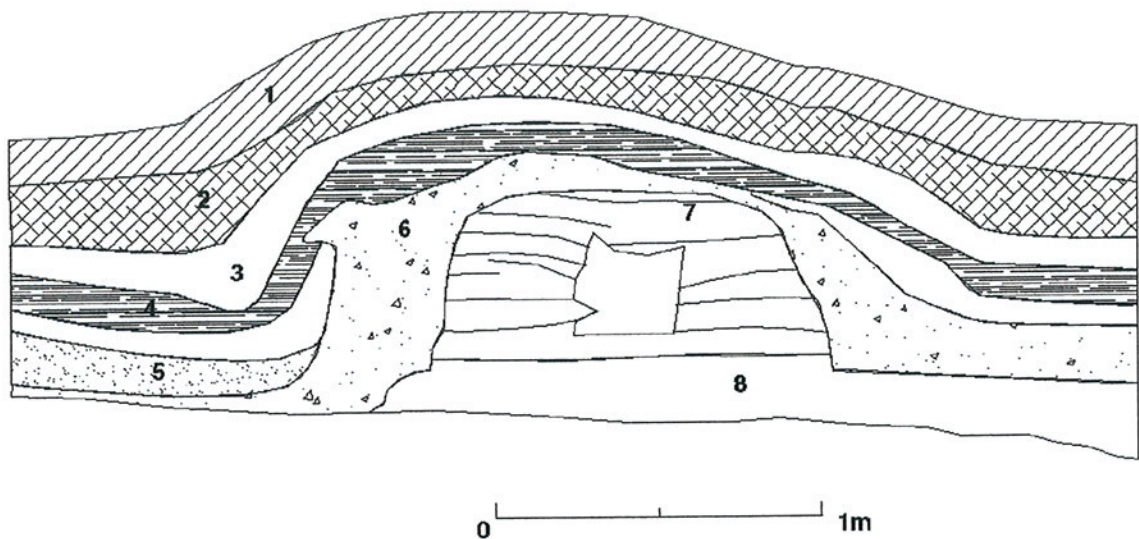

Kort 3. Staðsetning könnunarskurða.

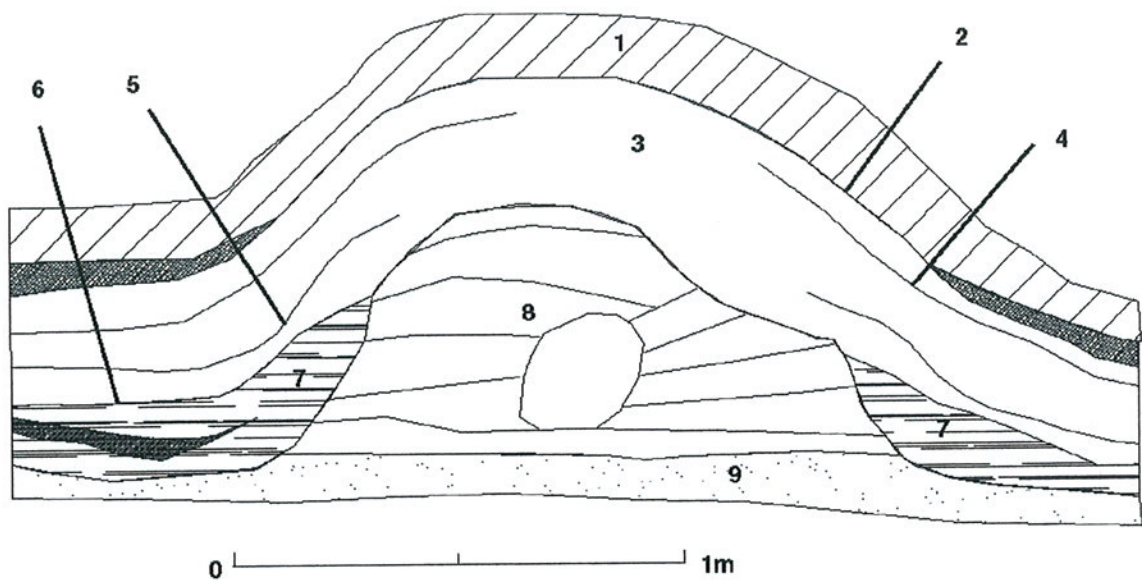
- Minjar**
- Könnunarskurðir**
- Túngarðar**

Kort 4. Eyðibýlið Þverárborg.

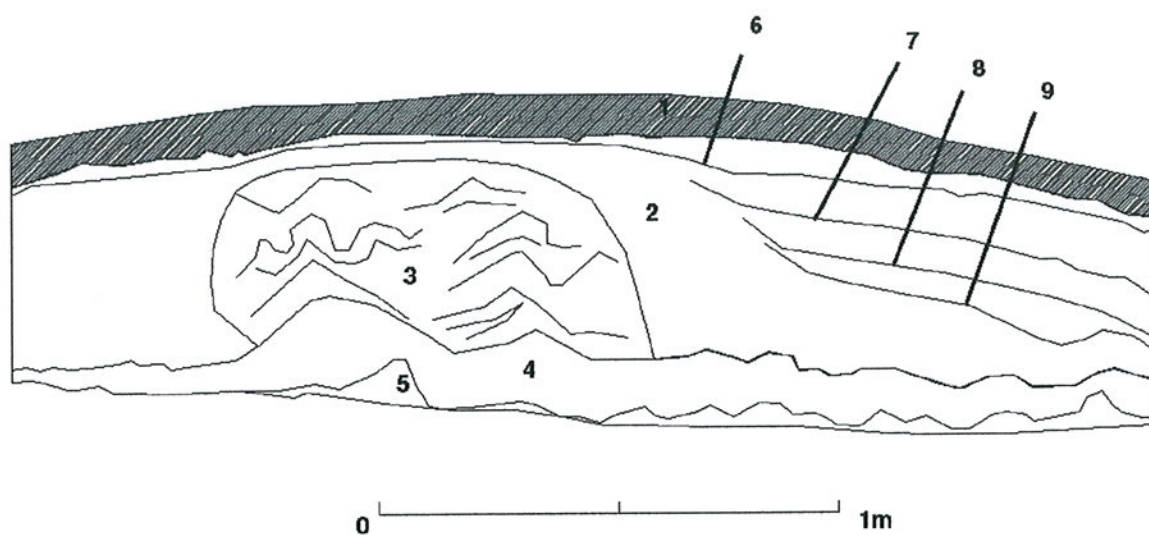
Teikning 1. skurður 1. Austursnið.

1. Grasrótarlag.
2. Fokmold, ljósbrún með dökk- rauðbrúnum flekkjum.
3. Fokmold, dökkbrún einsleit. Efst í þessu lagi er V-1717 gjóskulagið.
5. Fokmold.
6. Dökkbrún einsleit fokmold. Efst í þessu lagi er H-1300 gjóskulagið og rétt undir því K-1262 lagið. Bæði yfir garðinum.
7. Torhleðsla. Tvöföld hleðsla með fyllingu innst í garðinum. Í torfinu er landnámsgjóska. Undir garðinum er landnámslagið in situ.
8. Óhreyfður jarðvegur.

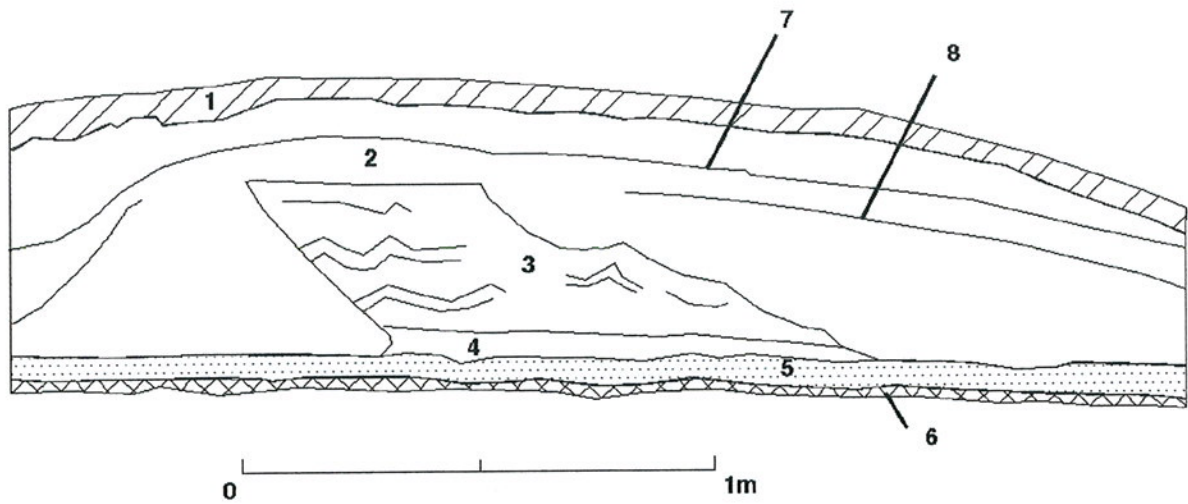
Teikning 2. Skurður 2. Austursnið

1. Grasrótarlag.
2. V-1717 gjóskulag.
3. Dökkbrún fokmold.
4. V-1477 gjóskulag. Frekar ljóst nema allra nyrst.
5. H-1300 gjóskulagið.
6. K-1262 gjóskulagið.
7. Fokmold sem liggur upp að garðlaginu beggja megin.
8. Garður, hlaðinn úr torfi. Sama hleðslulag og sást í sniði 1.

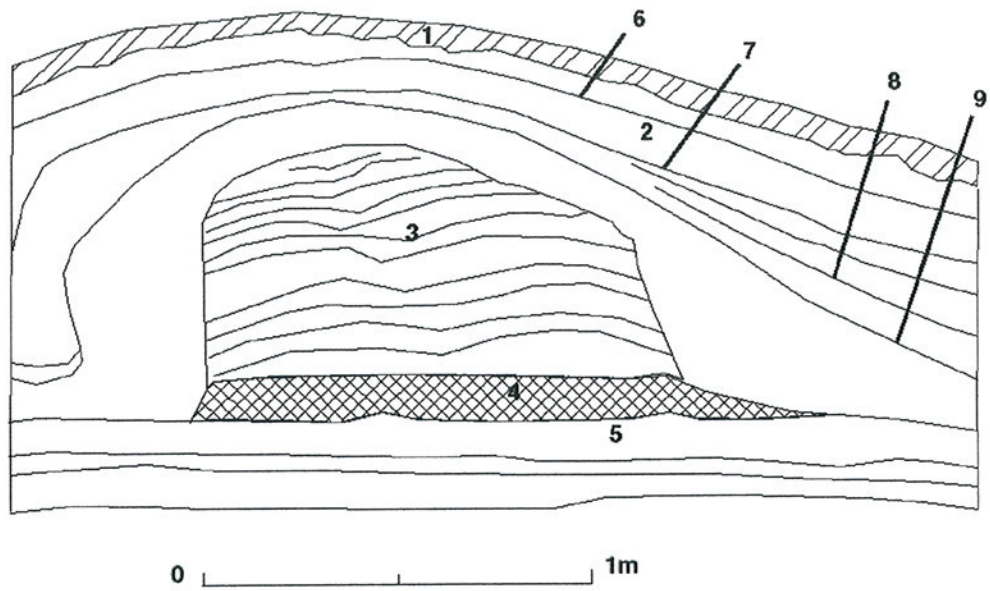
Teikning 3. Skurður 3. Austursnið

1. Grasrótarlag.
2. Ljósbrún fokmold.
3. Garðlag, mjög frostsprungin. Landnámsgjóska í torfi.
4. Óhreyfð ljósbrún mold, veðruð af frosti.
5. H3.
6. V-1717 gjóskulag.
7. V-1477 gjóskulag.
8. H-1300 gjóskulag.
9. K-1262 gjóskulag.

Teikning 4. Skurður 4. Austursnið.

1. Grasrótarlag.
2. Ljósbrún fokmold.
3. Garðlag með landnámslagi, veðraður, útflattur og frostsprungin.
4. Gamalt yfirborð. Dökkbrúnn með landnámslagi in situ.
5. Óhreyfð rauðbrún mold.
6. H3.
7. V-1717 gjóskulag.
8. V-1477 gjóskulag.

Teikning 5. Skurður 5. Austursnið.

1. Grasrótarlag
2. Fokmold, ljósbrún mjög fíngröð.
3. Garðlag. Torfhleðsla úr streng. Landnámslag í torfi.
4. Gamalt yfirborð. Landnámslag in situ.
5. Óhreyfður jarðvegur með H3 gjósku.
6. V-1717 gjóskulag.
7. V-1477 gjóskulag.
8. H-1300 gjóskulag.
9. K-1262 gjóskulag.

6. Viðbætur.

1. Fornleifarannsókn við Þverá í Kelduhverfi, N-Þingeyjarsýslu

Gjóskulagagreining.

Magnús Á. Sigurgeirsson, Fjallalind 123, 201 Kópavogur, netf: masig@mmedia.is.

Þann 5. maí 2003 kannaði höfundur gjóskulög við bæinn Þverá í Kelduhverfi, nánar tiltekið við eyðibýlið Þverárborg sem er um 1 km NV Þverár. Skoðuð voru snið í fjórum skurðum sem grafnir voru í fornlegt garðlag skammt norðan eyðibýlisins. Við greiningu gjóskulaganna er einkum stuðst við fyrri rannsóknir frá Tjörnesi, Mývatnssvæðinu og Jökuldal (Magnús Á. Sigurgeirsson 1998; 2000, 2002, Árni Einarsson og fleiri 1988, Guðrún Larsen 1992).

Gjóskulög í Kelduhverfi

Helstu gjóskulög frá því eftir landnám sem fundist hafa á NA-landi:

- 1) **V-1717.** Hefur útbreiðslu um allt NA-land.
- 2) **V-1477** (“a”-lag). Þykkasta gjóskulag frá sögulegum tíma á N- og NA-landi. Lagið er mjög skýrt í Kelduhverfi.
- 3) **V-1410.** Grófkorna gjóskulag, stutt neðan “a” –lagsins.
- 4) **H-1300.** Eitt mikilvægasta leiðarlag á N-landi. Auðfundið á Tjörnesi. Fremur auðgreint sökum einkennandi litar og kornagerðar.
- 5) **K-1262.** Finnst þar sem varðveisluskilyrði eru góð. Hefur fundist í Mývatssveit og á Tjörnesi. Útbreiðslukort er ekki til.
- 6) **H-1158.** Mikilvægasta leiðarlag á NA-landi. Ljóst að lit.
- 7) **H-1104.** Mikilvægt leiðarlag á N-landi. Innan við 1 mm þykkt á Tjörnesi.
- 8) **Landnámslag** (frá ~870 e.Kr.) Á Norðurlandi fylgja Landnámslaginu jafnan 3-4 dökk gjóskulög og mynda þessi lög til samans svonefnda **Landnámsyrpu** (LNS). Landnámsyrðan situr yfirleitt í áberandi dökku moldarlagi sem auðveldar mjög greiningu í jarðvegssniðum. Á Norðurlandi er yngsta gjóskulagið í LNS frá því um miðja 10. öld.

Niðurstaða

Á mynd 1 eru sýndar helstu niðurstöður gjóskulagagreiningar. Í sniðum I og II, sem eru úr sama skurði, við austurmörk garðsins, má sjá að fjögur gjóskulög liggja yfir hann. Um er að ræða gjóskulögin V-1717, V-1477 (“a”-lag), H-1300 og líklegast gjóskulagið K-1262, næst yfir garðinum. Greiningu á meintu K-1262 þyrfti að staðfesta með efnagreiningu. Í ljósi jarðvegsþykkunar á milli gjóskulaganna má telja næsta víst að ekki geti verið um yngra lag að ræða en frá 1262, frekar nokkuð eldra.

Í sniði III við vesturmörk garðsins er afstaða gjóskulaga til garðsins svipuð og í sniði I og II, en þar liggja sex dökk gjóskulög yfir hann. Næst efsta lagið, sem er einungis 0,2 cm þykkt, hefur ekki verið greint. Sama má segja um elsta lagið, næst torfinu, það verður ekki greint án ýtarlegra athugana. Önnur gjóskulög eru þau sömu og í sniðum I og II. Athygli vekur að á þessum stað hefur meint K-1262 safnast í skafla beggja megin garðsins.

Í sniðum IV og V sem eru úr tveimur skurðum með 50 m millibili um miðbik garðsins eru fjögur dökk gjóskulög í jarðvegi yfir torfhleðslum garðsins. Um er að ræða lögin V-1717, V-

2. Bréf minjavarðar Norðulands eystra.

Bestu kveðjur

“Samkvæmt tilmælum frá Fornleifavernd ríkisins skoðaði undirritaður fyrirhugað námasvæði við Þverá í Öxafjarðarhreppi, til að kanna hvort þar væru fornleifar í hættu vegna framkvæmdanna. Undirritaður hafði kort og loftmyndir frá Vegagerðinni til hliðsjónar. Vitað var um fornleifar, s.k. Þverárborg, sem eru skammt sunnan við eystri enda námasvæðisins. Þar er um að ræða nánast hringlaga garð umhverfis gamalt tún, um 90 m í þvermál, með fjölmörgum tóftum og leifar (eldri (?)) garðs um 30 m norðar. Ytri garðurinn er rekjanlegur á um 60 m kafla en sá innri er rekjanlegur nánast allt umhverfis gamla túnið. Garðar þessir eru að hluta til merktir inn á loftmynd Vegagerðarinnar. Tillit var tekið til þessara fornminja við skipulag námunnar. Auk ofangreindra minja fann undirritaður eftirtaldar fornminjar á svæðinu.

- A. Tóft. Tóftin er um 12 m löng og 3 til 4 m á lengd, mikið sokkin í jörð og vaxin samskonar lynggróðri og er á svæðinu. Tóftin liggur norður frá ytri túngarðinum og er suður gafl hennar alveg upp við hann.
- B. Garður. Um er að ræða garðbút um 70 m norðan við ytri túngarðinn og liggur hann í samskonar boga og sá fyrirnefndi. Garðurinn er rekjanlegur á um 60 m kafla.
- C. Garður. Garðurinn er mjög sokkin og fornlegur en er vel rekjanlegur frá þjóðveginum í vestri og rúmlega 300 m í ANA. Við austurenda er garðurinn rofinn af gömlum reiðgötum sem liggja þvert á hann og stefna í átt að Þverárborg. Austan við rof þetta er garðurinn illrekjanlegur en þó mátti greina að hann náði lengra í austur.

Fornminjarnar voru mældar inn með GPS handtæki, sem gaf upp 6 m skekkjumörk. Ofanritaðar fornleifar eru allar innan fyrirhugaðs námasvæðis nema A, en hún er þó í hættu vegna nálægðar við námumörk. Vegna þessa leggur undirritaður til að fyrirhuguðu námasvæði verði breytt. Þannig að fornminjum stafi ekki hættu af malarnáminu. Reynist ekki unnt að breyta námasvæðinu þarf að rannsaka fornminjarnar áður en til námaframkvæmda kemur. Ef sú yrði raunin leggur undirritaður til að eftirfarandi verði rannsakað miðað við óbreytt fyrirhugað námasvæði.

- A. Tóft. Líklega er hægt að komast hjá raski á þessari tóft með lítilvægum breytingum á námunni. Mörk námunnar verði flutt þannig að ekkert rask verði nær tóftinni en 20 m. Að öðrum kosti verður að rannsaka tóftina þannig að hún verði öll grafinn upp, skjalfest og mynduð samkvæmt hefðbundnum aðferðum fornleifafræðinga.
- B. Garður. Gerðir verða tveir sniðskurðir við sitthvorn greinanlega enda garðsins. Með þessu er hægt að greina gerð, hugsanleg byggingaskeið og afstöðu garðsins til gjóskulaga.
- C. Garður. Gerðir verða þrír sniðskurðir. Einn rétt vestan reiðgötu annar nokkuð austan reiðgötunnar og sá þriðji eins austarlega og hægt er innan fyrirhugaðs námasvæðis. Með þessu er hægt að greina gerð, hugsanleg byggingaskeið og afstöðu garðsins til gjóskulaga. Þá verði sannreynt hversu langt garðurinn nær til austurs, þ.e. innan fyrirhugaðs námasvæðis.

Auk þess er lagt til að allar fornleifar, -þar með taldar reiðgötur á svæði sem markast af þjóðvegi að vestan, vegi að sumarbústaðasvæði að norðan, túni við austurenda fyrirhugaðrar námu að austan og Þverá að sunnan, verði mældar upp og kortlagðar.

Hugsanlega leynast fleiri fornleifar á fyrirhuguðu námasvæði, þó undirritaður hafi ekki getað greint þær á yfirborði. Vegna þessa er rétt að minna á að við framkvæmdir ber að stöðva og

tilkynna fornleifavernd ríkisins, verði framkvæmdaðilar varir við frekari fornleifar, sbr 10. gr. Þjóðminjalaga, en þar stendur m.a.: Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema með leyfi Fornleifaverndar ríkisins. Og 13. gr. sömu laga hljóðar svo: Nú finnast fornleifar sem áður voru ókunnar og skal finnandi þá skýra Fornleifavernd ríkisins frá fundinum svo fljótt sem unnt er. Sama skylda hvílir á landeigenda og ábúanda er þeir fá vitneskju um fundinn. Ef fornleifar finnast við framkvæmd verks skal sá sem fyrir því stendur stöðva framkvæmd uns fengin er ákvörðun Fornleifaverndar ríkisins um hvort verk megi fram halda og með hvaða skilyrðum.

Virðingarfyllt

Sigurður Bergsteinsson
Minjavörur Norðurlands eystra
Cultural Heritage Manager for Northeast Iceland
Aðalstræti 58
600 Akureyri.

7. Heimildaskrá

Helga Aðalgeirsdóttir, Gunnar H. Jóhannesson, *Norðausturvegur, Öxafljarðarvegur – Arnarstaðir, Kynning framkvæmda*, Vegagerðin 2003.

Árni Magnússon, Páll Vídalín, *Jarðabók*, IX. Bindi, Kaupmannahöfn 1940.

Johnsen, J., *Jarðatal á Íslandi*, Kaupmannahöfn 1847.

Þjóðskjalasafn Íslands, Túnakort frá 1918-1922.

Örnefnastofnun Þjóðminjasafnsins, Örnefnaskrár Þverár í Öxarfirði.